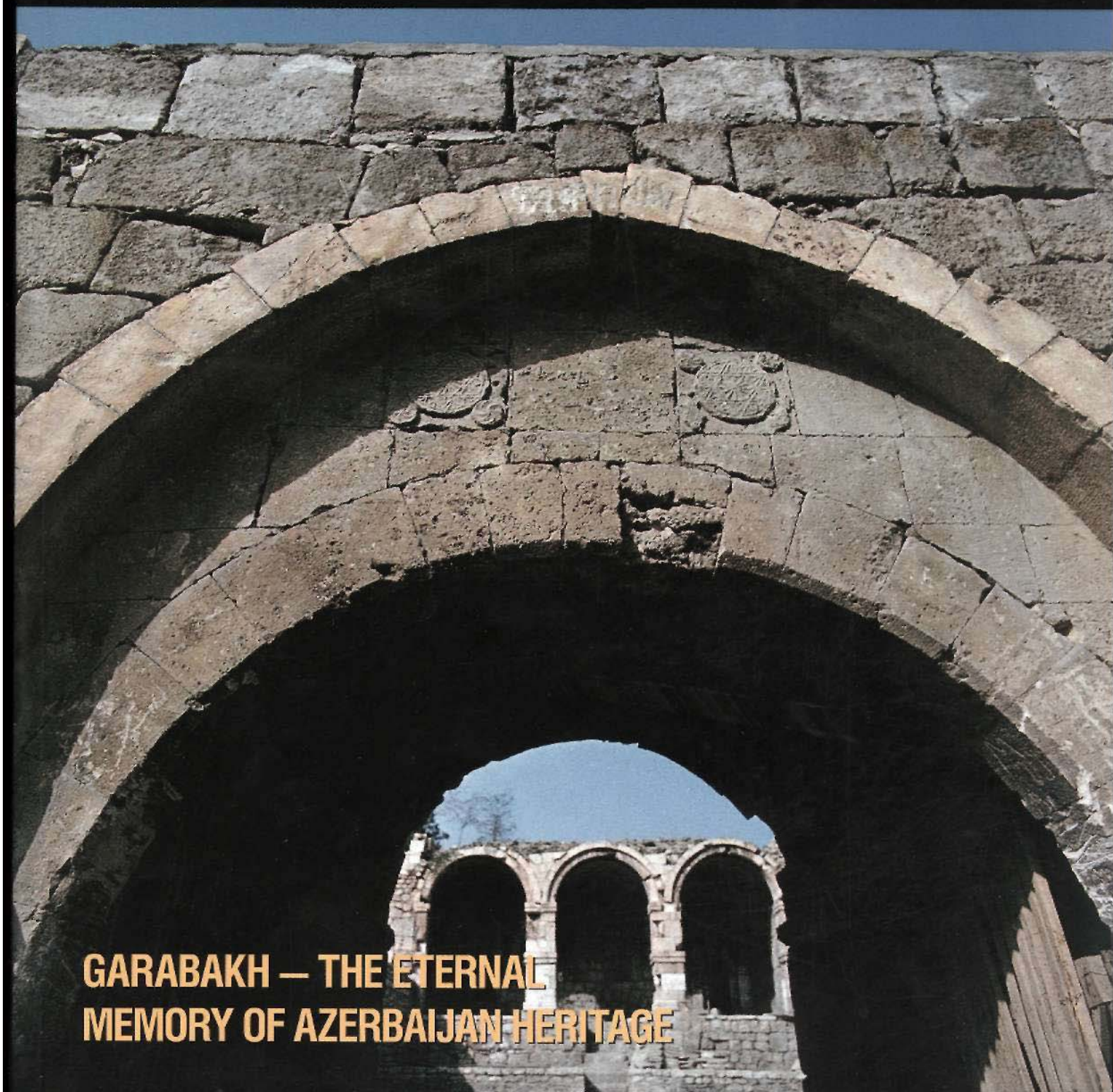


Qarabağ – irsimizin əbədi yaddaşı

GARABAKH – THE ETERNAL
MEMORY OF AZERBAIJAN HERITAGE





AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ

Qarabağ

—
irsimizin əbədi yaddaşı

Bakı, 2008



MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Garabakh



the eternal memory of Azerbaijan heritage

Qarabağ — irsimizin abədi yaddaşı. — Bakı, 2008.

Erməni işğalçıları tərəfindən zəpt olunmuş Azərbaycan torpaqlarında milli mədəni irsimizin çoxsaylı və dəyərli abidələri erməni terroru təhlükəsi ilə üz-üzədir. İşğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixinin bütün mərhələlərini özündə əks etdirən dünya əhəmiyyətli 13 (onlardan 6-sı memarlıq, 7-si arxeoloji), ölkə əhəmiyyətli 292 (119 memarlıq, 173 arxeoloji), yerli əhəmiyyətli 330 (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ-park və xatirə abidələri, 15 dekorativ xalq sənəti nümunələri) və başqa tarix və mədəniyyət abidələri qalmışdır.

© Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2008

© Rəqəmli Dövr, 2008

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage. — Baku, 2008.

Numerous and valuable monuments of our national cultural heritage located in Azerbaijan lands occupied by Armenian invaders are face to face with unlimited Armenian discrimination. Illustrating all stages of Azerbaijan people's centuries-old history, historical and cultural monuments have stayed across the occupied land. From those 13 (6 buildings and 7 archeological sites) of the world, 292 (119 buildings and 173 archeological sites) of domestic, and 330 (270 buildings, 22 archeological sites, 23 gardens, parks and memorials, and 15 art-and-craft items) of local significance.

© Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, 2008

© Digital Age, 2008

Mündəricat *Contents*

6	Ön söz	7	<i>Foreword</i>
8	Giriş	9	<i>Introduction</i>
12	Şuşa	12	<i>Shusha Region</i>
78	Xocalı	79	<i>Khojali Region</i>
92	Xocavənd	92	<i>Khojavand Region</i>
106	Laçın	106	<i>Lachin Region</i>
138	Kəlbəcər	138	<i>Kalbajar Region</i>
180	Ağdam	180	<i>Aghdam Region</i>
222	Cəbrayıl	222	<i>Jabrayil Region</i>
242	Füzuli	242	<i>Fuzuli Region</i>
268	Qubadlı	268	<i>Gubadli Region</i>
286	Zəngilan	286	<i>Zangilan Region</i>
300	Tərtər	300	<i>Terter Region</i>
314	Sözdərki	314	<i>Afterword</i>
320	İşğal altında qalmış Azərbaycan ərazilərində yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı	320	<i>List of historical and cultural monuments being under occupation on Azerbaijan territories</i>
374	Ad göstəricisi	374	<i>Name Index</i>

Ön söz

Azərbaycan unikal mədəniyyət məskəni olmaqla yanaşı bəşəriyyətə yüksək yaradıcılıq inciləri bəxş etmiş sivilizasiyalar qaynağıdır. Torpaqlarımızın hər bir qarışı şanlı tarixi yaddaşımızdan bəhrələnərək əzəmətli müasirliyin aurasına qarq olmuşdur.

Mədəniyyət abidələri kiçik, yaxud da böyük olmur. Sonrakı nəsillər üçün onların hamısı önəmlidir. Azərbaycan ərazisində ulu əcdadlarımız tərəfindən əsrlər boyu yaradılan tarixi-mədəni abidələrin hamısı bizim milli yaddaşımızın tərkib hissəsidir. Qarabağ abidələri də eynilə bizim ayrılmaz mədəni yaddaşımızdır. Əslində onlar Azərbaycan xalqının mədəni irsinin ən əzəmətli bir qoludur.

Bu kitab yaddaşımızı oyatmağa, Qarabağ mədəni irsinin bizim üçün misilsiz əhəmiyyətə malik olduğunu yenidən, daha dərindən dərk etməyə, mədəni irsimizin inkişaf pillələrini yada salmağa xidmət edir. Qədim saxsının hər bir qırıntısının yoxa çıxması böyük itki olduğu halda, tariximizin nəhəng qatı olan Qarabağ mədəni irsinin unudulması bizdən əvvəl yaşayıb yaradanlara qarşı xəyanət olardı.

Mədəniyyət abidələri o vaxta qədər mövcuddurlar ki, onları yadda saxlayanlar vardır. Qarabağ torpağının hər bir daşı, hər bir tarixi mərhələsi, onun hər bir səhifəsi xatirəmizdə əbədi həkk olunmuşdur. Bu kitabın hər bir sətri, hər bir səhifəsi bizim yanğımız, qan yaddaşımız, ümid və inamımızdan doğmuşdur.

Ümidvaram ki, bu kitab xalqımızın çoxəsrlik tarixinin ən ağır mərhələlərində onu məhv olmaqdan xilas etmiş bədii və mədəni irsimizin zəngin xəzinəsinə həsr olunmuş silsilə nəşrlərin ilki olacaqdır.

Əbülfəs Qarayev

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Naziri

Foreword

Azerbaijan is a country of unique culture, confluence of civilizations gave mankind the invaluable evidences of the highest creative spirit. Every inch of our land keeps memories of its heroic past and surrounded by an atmosphere of the constructive present.

There are no small or large cultural monuments – all of them are equally important for descendants' memory. All historical and cultural monuments, created by our great ancestors in the territory of Azerbaijan over the centuries, are an essential part of our national memory. Being undoubtedly our integral cultural memory, monuments of Garabakh are the most monumental branch of the great cultural heritage bequeathed by the Azerbaijan people's creative genius.

This book is impelled to awake our memories, to re-comprehend deeper the unique significance of the Garabakh cultural heritage for us, to remind of the development stages that our cultural heritage has passed through. Missing even a tiny piece of an ancient bowl is irreplaceable. To disregard the entire cultural layer of our history — Garabakh's monuments — is a treachery against many of those who lived and created before us.

Cultural monuments can survive while people remember them. We keep in our minds every stone, every page and every fragment of Garabakh's history. Our memory, pain in our hearts, our hope and faith appeal to readers from pages of this book.

This book, I am sure, will be the first one in the series of publications, treasuries of knowledge and memory of our art and cultural heritage enabled our people to withstand and to preserve national identity even during the severest periods of its centuries-old history.

Aboulfas Garayev

Minister of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan

Giriş

Obyektiv tarixi faktlar təsdiqləyir ki, Azərbaycan və Türkiyə əhalisi müxtəlif dövrlərdə ermənilərin soyqırımı və deportasiya siyasətinə məruz qalıb. Qara dənizdən Xəzər dənizindəki yerləşən "Böyük Ermənistan" iddiasında olan erməni millətçiləri Azərbaycan xalqının başına müsibətlər gətirmiş, faciələr törətmişlər. Təəssüf ki, "xristian faktoru" ətrafında spekulasiya edərək, tarixi saxtalaşdırmaq yolunu tutmuş erməni millətçiləri dünya ictimaiyyətinin bir qismini yalanlarına inandırmağa nail olmuşlar. 20 faiz torpağı işğal altında qalan, bir milyondan artıq vətəndaşı qaçqın və köçkün vəziyyətində yaşayan Azərbaycan tərəfi olduğu halda, şovinist əqidəli erməni qüvvələri lobbı və diasporlarının "fəaliyyəti" sayəsində beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında işğalçı dövlət imici yaratmağa çalışırlar.

Qarabağın, Aranın və ümumiyyətlə Qafqaz Albaniyasının ərazisi bütün tarix boyu ermənipərəst qüvvələrin iddia obyektinə olub. Hələ sovet dövründə erməni alimlərinin "tədqiqatları" Qafqaz Albaniyasının və hətta Türkiyənin Şərqi Anadolu və İranın Urmiyyə gölünün ətraf ərazilərini məhz "Ermənistan" torpaqları kimi qələmə verirdi. Bu zaman genetik əcdadlarımız olan albanlar xristian dininə mənsub olduqlarına görə erməni millətinə aid edilir, albanların esrlərlə yaşadığı ərazilər "tarixi erməni torpaqları" elan olunurdu.

Təsədüfi deyildir ki, məhz Rusiya İmperiyası Cənubi Qafqazı təsir dairəsinə salandan sonra özünə düşmən saydığı türksoylu millətləri kütləvi şəkildə sıxışdırmağa başladı. Tarixi sənədlər təsdiqləyir ki, Qədim Azərbaycan xanlıqları ərazisində Ön Asiya regionunun müxtəlif ölkələrindən köçürülmüş erməniləri məskunlaşdırmaqla məhz Rusiya İmperiyası XIX əsrdə gələcək Ermənistanın özülünü qoymuşdur. Bundan başqa, İran və Osmanlı İmperiyası ərazilərindən minlərlə erməni ailəsi Dağlıq Qarabağa köçürüldü. İrandan və Osmanlı İmperiyasından ermənilərin Qarabağa köçürülməsi və bununla da bölgədə demografik vəziyyətin süni yolla dəyişdirilməsi bu sahədə görülmüş genişmiqyaslı "tədbirlərin" bir hissəsi idi. Rusiya–İran (1806–1813, 1826–1828) və Rusiya–Osmanlı (1828–1829) müharibələrindən sonra ərazinin etnik tərkibi tamamilə dəyişdirildi. Təkcə 1828–1830-cu illər ərzində İrandan Azərbaycana, o cümlədən, İrəvan və Qarabağ

xanlıqlarına 40 mindən çox, Osmanlı İmperiyasından isə 84. 600 erməni köçürülüb məskunlaşdırıldı.

Sovet hakimiyyəti illərində rus müstəmləkəçilərinə arxalanan ermənilər mənimsəmə prosesini başa çatdırdılar — yaradılmış Ermənistan Respublikasını təkmillətli respublikaya çevirmək üçün onun ərazisində geniş miqyaslı etnik və mədəniyyət genosidi proqramı gerçəkləşdirirdi. 1920-ci ildən başlayaraq yüz minlərlə yerli azərbaycanlı əhali Ermənistan Respublikası ərazisindən deportasiya olundu, oradakı türk-müsəlman abidələri — məscidlər, türbələr, qəbristanlıqlar və s. dağıdılıb məhv edildi.

Tarixən azərbaycanlıların şəhəri olmuş İrəvanda biri-birindən uca və möhtəşəm 8 məscid fəaliyyət göstərirdi ("Kavkazskiy kalendar"-ın 1894-cü il tarixli nəşri): Göy məscid, Novruzəli məscidi, Gümüklü məscidi, Hüseynəli məscidi, Qala məscidi, Hacı bəyin məscidi, Şəhər məscidi, Zal xan məscidi. İrəvan şəhərinin müsəlman siması, azərbaycanlıların ucaltdığı abidələr sistemi şəkildə azərbaycan xalqının mədəniyyətinə aparıldığı terror nəticəsində amansız şəkildə məhv edildi.

SSRİ-nin tərkibində olduğu illərdə Ermənistan Respublikası Moskvanın himayəsi altında Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini tədricən genişləndirdi. SSRİ-nin dağılması dövründə (1988–1992) ermənilər Azərbaycanın böyük bir vilayətini — Dağlıq Qarabağı Ermənistan Respublikası ərazisinə qatmaq üçün Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibəyə başladılar.

1988-ci ildən etibarən ermənilər Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında əhalini kütləvi qırğına, tarix və mədəniyyət abidələrini böyük dağıntılara məruz qoydular. 1992-ci ilin ağır Xocalı soyqırımı hadisəsində erməni hərbi birləşmələri dünya tarixində "Xocalı mədəniyyəti" adı ilə tanınan tunc və dəmir dövrü abidələrini, kurqanları və qəbristanlıqları da viran etdilər. Həmin il işğalçı qoşunlar Azərbaycanın orta əsr şəhərsalma sənətinin incisi olan Şuşanı dağıdıcı raket və artilleriya zərbələrindən sonra işğal etdi. Bu gün Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi — Dağlıq Qarabağ və 7 ətraf rayon Ermənistanın işğalı altındadır.

İşğal olunmuş Şuşa, Füzuli, Laçın, Ağdam və başqa şəhərlərdə məscidlər yandırılmış, ya da müasir silahlarla ciddi dağıntılara

Introduction

The world is aware of numerous actions committed by Armenian terrorists against Azerbaijan and Turkish people, innocent individuals and diplomats. However, they also carry out the policy of cultural terrorism, which is not less dangerous for the humanity than the physical one. Pretending to be "Great Armenia", extended from the Black Sea to the Caspian Sea, Armenian nationalists have brought misfortune to the Azerbaijan people and created tragedy. Unfortunately, Armenian nationalists, speculating on "the Christian factor" and falsifying the history facts, convinced a part of the world society of these outrageous falsehoods. In spite of the fact that 20% of the Azerbaijan territory is currently under occupation and more than 1 million of our compatriots have the status of refugees and internally displaced persons, the staunch chauvinistic Armenian forces, enlisted the support of the lobby and Diaspora, are trying to represent Azerbaijan as the state invader.

Throughout the whole history, pro-Armenian forces pretended to the territory of Garabakh, Aran and Caucasian Albania in general. As far back as the Soviet period, the Armenian scientists have been claiming in their "researches" that Caucasian Albania and even Turkish Eastern Anadolu and surroundings of Iranian Urmiyya Lake are the "Armenian" lands. Because of their belonging in Christianity, at that time our genetic ancestors — Albanians were considered to relate to the Armenian nation, and territories they inhabited over the ages were declared to be "the historically Armenian lands".

Not by chance, that the Russian Empire, after the Southern Caucasus had fallen into their sphere of influence, started the massive oppressions against Turkic people they considered to be the Empire's enemies. The historical documents affirm that in the 19th century, the Russian Empire started the future Armenia in the way of settling Armenians moved from different countries of Asia Minor in ancient Azerbaijan's khanates. Besides, thousands of Armenian families were moved from the territories of Iran and Osman Empire to Nagorny Garabakh. Move of Armenians from Iran and Osman Empire to Garabakh entailed the artificial changes of the demographic situation in the region was one of the steps of large-scale "operations" conducted in the area. After

the Russian-Iranian wars (1806–1813, 1826–1828) and Russian-Turkish war (1828–1829), the ethnic composition of the population inhabited this territory had been completely changed. Only in 1828–1830s, more than 40 thousands of the Iranian Armenians and 84 600 Armenians from the Osman Empire had been resettled to Azerbaijan including the Irevan and Garabakh khanates.

During the Soviet Regime, Armenian politicians, backed by Moscow, completed this process: a large-scale program of ethnical and cultural discrimination had been implemented to transform the created Armenia into a mono-national state.

Starting from 1920s, hundreds thousand of the local Azeri were deported from the Republic of Armenia; Turkic and Muslim relics (mosques, tombs, cemeteries etc.) therein were destroyed and eliminated.

Eight mosques, exceeding each other in beauty and brilliance, functioned in Irevan, the historically Azerbaijan city ("The Caucasian calendar", 1894). Among them are Goy Mosque, Novruzali Mosque, Gumuklu Mosque, Huseynali Mosque, Gala Mosque, Haji bey's Mosque, Sheher Mosque, Zal khan Mosque. The systematic terror directed against the Azerbaijan people's culture has resulted in demolishing the Moslem appearance of Irevan city and destroying the monuments erected by Azerbaijanians.

As being the USSR's part, the Republic of Armenia, enjoying Moscow's protection, slowly expanded its territory.

After the inevitable collapse of the USSR, Armenia started an undeclared war for Azerbaijan's big region, Nagorny Garabakh.

Since 1988, modern-armed Armenian troops together with international terrorists largely destroyed Azerbaijani civilians and historic and cultural relics in Nagorny Garabakh and Armenia-neighborhood districts.

During 1992's genocide in the City of Hojali, Armenian military units also damaged copper- and iron-aged monuments, barrows and cemeteries known as "the Hojali Culture". In the same year's May, invader troops occupied the City of Shusha, a rare example of Azerbaijan's medieval urban planning, after destructive missile and artillery fire.

məruz qalmışdır. Yüzlərlə müsəlman türbələri və qəbristanlıqlar yerlə yeksan edilmişlər. İşğal altında olan ərazilərdə 808 klub, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 22 muzey və onların filialları, 85 uşaq musiqi məktəbi və onların filialları, 4 teatr, 100 min qiymətli eksponatı olan 4 şəkil qalereyası, 2 konsert müəssisəsi, 1892 mədəniyyət və incəsənət binası talan edilib dağıdılmışdır.

Zəbt olunmuş torpaqlarda Azərbaycanın mədəni irsinin çoxsaylı və dəyərli abidələri erməni terroru təhlükəsi ilə üz-üzədir. İşğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixinin bütün mərhələlərini özündə əks etdirən dünya əhəmiyyətli 13 (onlardan 6-sı memarlıq, 7-si arxeoloji), ölkə əhəmiyyətli 292 (119 memarlıq, 173 arxeoloji), yerli əhəmiyyətli 330 (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ-park və xatirə abidələri, 15 dekorativ xalq sənəti nümunələri) və başqa tarix və mədəniyyət abidələri qalmışdır. Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrdən paleolit dövrünün məşhur Azıx və Tağlar mağaraları, eradan əvvəl XIX–VII əsrlərə aid olan Xocalı kompleksi, Xantəpə, Kültəpə və Şomutəpə kurqanlarının hazırkı durumu bəlli deyildir və onların taleyinə heç kim biganə qala bilməz. Araz çayı üzərindən salınmış iki Xudafərin körpüsü dünya əhəmiyyətli abidələr olmaqla, həm də parçalanmış Azərbaycan xalqının simvoludur və onun erməni əsarətində olması bütün azərbaycanlılar üçün ikiqat ağırdır.

Tək Şuşa şəhərində Gövhər ağa məscidi kimi unikal abidə ilə yanaşı, Azərbaycanın görkəmli sənət adamlarının — dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, mindən çox əsəri olan rəssam Mir Möhsün Nəvvabın, böyük tarzen Qurban Pirimovun, Azərbaycan klassik vokal sənətinin banisi Bülbülün ev-muzeylərini də ermənilər talan etmiş və raket-artilleriya atəşi ilə ciddi zədələmişlər. Bu muzeylərdə böyük sənət xadimlərinə məxsus olan tarixi və mədəni əsərlər, rəngkarlıq və heykəltəraşlıq nümunələri, nadir Azərbaycan xalçaları və xatirə əşyaları digər muzeylərin dəyərli eksponatları kimi Ermənistanla daşınmış və erməniləşdirilərək öz muzeylərinə və fərdi kolleksionerlərə satılmışdır.

Ermənilər həmişə olduğu kimi indi də işğal etdikləri ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsinə qarşı təcavüzü bir neçə yöndə aparırlar. Onlar uzun müddətdir ki, Azərbaycanın memarlıq abidələrini,

xüsusilə xristian abidələrini mənimsəməklə açıq mədəniyyət oğurluğu həyata keçirirlər. Ermənilər Qafqaz ərazisində özlərini xristian mədəniyyətinin tək varisi hesab edirlər. Bu səbəbdən Azərbaycan ərazisindəki xristian-türk mədəniyyətini, Qafqaz Albaniyası kilsələrini də öz abidələri kimi araşdırıb dünyaya təqdim edirlər. Ermənilərin mədəni təcavüzü xristian gürcülərdən də yan keçmir. Hələ XIX əsrdə rus alimi V. Veliçkonun yazdığına görə “ermənilər tarixi-arxeoloji baxımdan gürcüləri vicdansız şəkildə talan edirdilər: “Abidələrdəki gürcü yazılarını qazıb silir, qədim pravoslav kilsələrini tutur və gürcü kilsələrini talan edirlər”. Ermənilər bu gün eyni vicdansızlıqla Azərbaycanın qədim kilsələrini mənimsəməkdədirlər. Onlar bu abidələrdə albanlara xas olan memarlıq detal və yazıları qazıb, onlara erməni element və yazıları əlavə edirlər. Bu əməliyyatlar üçün Ermənistanda işğal olunmuş ərazilərə xüsusi ekspedisiyalar və “mütəxəssislər” göndərilir, Azərbaycan torpaqlarındakı qədim xristian-türk abidələri erməniləşdirilir. “Erməniləşdirə” bilmədikləri abidələri isə dağıdıb izlərini itirirlər.

On səkkiz ildir ki, Azərbaycanın torpaqları işğalçıların tapdağı altındadır. 15 ilə yaxındır ki, hərbi əməliyyatlar dayandırılıb. Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəs rejimi mövcuddur, lakin işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan — mədəni irsi kütləvi şəkildə ermənilər tərəfindən məhv olunur və ya təhrif edilərək mənimsənilir.

Həmişə humanitar məqsədlərə xidmət edən, tarixi şəhərləri və abidələri təbiətin və zamanın stixiyasından qorumaq üçün böyük işlər görən beynəlxalq qurumlar bu gün işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində olan zəngin mədəni irsimizi erməni terrorundan qorunmalıdır.

Introduction

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Today, the Republic of Azerbaijan's one-fifth — Nagorny Garabakh and 7 regions neighboring it — is under Armenian occupation.

Mosques were burnt either seriously damaged with modern weapons in the occupied Shusha, Fizuli, Gubadli cities and others. Muslim tombs and cemeteries have been victims of such wildness.

808 clubs, 927 libraries with 4.6 million books, 22 museums and their branches, 85 children's musical schools and their branches, 4 theatres, 4 picture galleries with 100 000 valuable exhibits, 2 concert venues, and 1 892 culture-and-art premises have been ravaged and destroyed throughout the districts occupied.

Numerous and valuable monuments of Azerbaijani cultural heritage located in the occupied zone are face to face with unlimited Armenian discrimination. Illustrating all stages of Azerbaijani people's centuries-old history, historical and cultural monuments have stayed across the occupied land, from those 13 (6 buildings and 7 archeological sites) of the world, 292 (119 buildings and 173 archeological sites) of domestic, and 330 (270 buildings, 22 archeological sites, 23 gardens, parks and memorials, and 15 art-and-craft items) of local significance. Among the world-significant archeological sites are the famous Paleolithic Azikh cave, 19–7th centuries BC dated Hojali Complex, and the Khan-Tepe ("Kahn's Hill"), Kul-Tepe and Shomu-Tepe barrows are mostly recognized by experts. Two Khudaferin bridges across the Araks River are valuable monuments and, at the same time, symbolize the historical Azerbaijan's two parts; therefore, their stay under Armenian occupation is twice-hard for all Azerbaijani people.

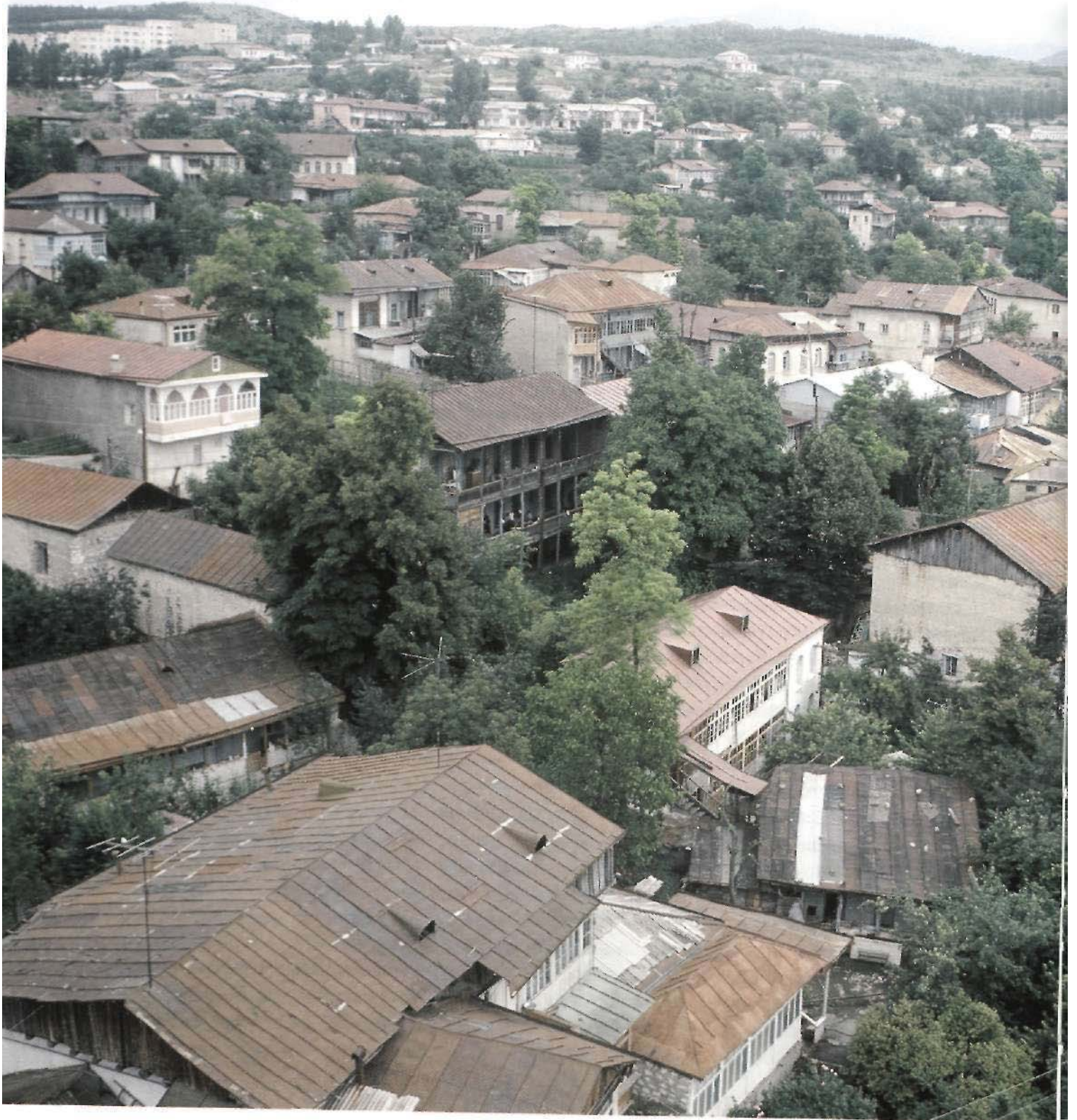
Along with such highly-valuable monuments as the Govhar Aga Mosque, home-museums of the genius composer Uzeyir Hajibeyov, the 19th century's artist Mir Mohsun Navvab (the display including more than 1 000 items), the great tar player Gurban Pirimov and the founder of Azerbaijan's classical vocalism Bulbul were robbed and damaged by a rocket artillery bombardment in the City of Shusha. Opuses, paintings, statues, rare Azerbaijan rugs and souvenirs belonging to great artists from therein as well as valuables from other museums were taken to

Armenia and, after being armenianized, were sold to their museums and private collections.

As always, Armenian policy against Azerbaijan cultural heritage across the occupied territories is implemented in a number of directions. For long time, they have been trying to misappropriate Azerbaijan's architectural monuments, particularly Christian ones. Armenia is considering itself the only heir of Christian culture in the Caucasus. Therefore, a number of Armenian experts and institutions internationally present Christian-Turkic culture and, in particular, Caucasian Albanian churches as Armenian ones. Christian Georgians are exposed to this cultural infringement as well. As far back as the 19th century, the Russian scientist V. Velichko wrote that "Armenians dishonestly rob Georgians in terms of history and archeology: they erased Georgian writings on monuments, seized Orthodox churches and ravage Georgian temples". With the same dishonesty, Azerbaijan's ancient churches are being misappropriated. Specific Albanian architectural details and writings of these monuments are replaced for Armenian ones. To implement these operations, special expeditions and "experts" are sent to the occupied land from Armenia, and Azerbaijan's ancient Christian-Turkic monuments are armenianized. Those monuments which can not be armenianized are destroyed. Those are mostly Muslim ones.

It is 18 years since the native Azerbaijan lands have been occupied by Armenians. During almost 15 years, military operations have been suspended. Today, there is the ceasefire regime between Armenia and Azerbaijan but the cultural heritage of Azerbaijan in the occupied territories continues to be destroyed by Armenians or misappropriated after juggling with the facts.

International institutions, which always pursue humanitarian goals and do a lot to protect historical cities and monuments from the temporal and natural destruction, must support securing the rich cultural heritage of Azerbaijan's occupied land from terrorism. Otherwise, the valuable monuments, only few of which have been considered in this book, will not survive.



ŞUŞA

Shusha Region

209 cultural monuments

Territory — 29 km²

Occupied on May 8, 1992

Mədəniyyət abidələrinin sayı

209

Ərazisi

29 km²

İşğal olunub

08.05.1992



Azərbaycan respublikasının inzibati rayonlarından biri olan Şuşa rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Sahəsi 29 km²-dir. Səthi dağlıq olub Qarabağ silsiləsinə daxildir. Ən yüksək zirvəsi Böyük Kirs dağıdır — 2725 metr. Mineral su bulaqları (Turşsu, Şirlan) və müxtəlif növ tikinti materialları olan Şuşa rayonunun ən iri yaşayış məntəqələri Malibəyli və Daşaltı kəndləridir. Rayon mərkəzi Şuşa şəhəridir. Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Daş dövrünə aid mağara bu ərazidə yaşayışın qədimliyinə və arasıkəsilməzliyinə şahidlik edir. Arxeoloji araşdırmalar zamanı bu mağaradan müxtəlif tarixi mərhələlərə — paleolit, mezolit, eneolit, Tunc və Dəmir dövrlərinə, eləcə də orta əsrlərə aid əmək alətləri və saxsı qablar tapılmışdır. Şuşa rayonu ərazisindəki ən dəyərli abidə Şuşanın dövlət tarix-memarlıq statusu daşıyan qədim hissəsidir.

One of the Republic of Azerbaijan's administrative units, Shusha Region was established in 1930. The region's area is 29 km². Highland one, the surface enters the Garabakh Range. The top is Boyuk Kirs Mountain (2 725 meters).

The largest settlements of Shusha Region, an area of spring waters (Turshsu, Shirlan) and natural construction resources, are Malibeyi and Dashalti villages. The capital is Shusha City. A Stone-Age cave near Shusha City proves the area having been continuously inhabited since the ancient times. Labour tools and ceramic dishes dated from such different historical periods as the Paleolithic, Mesolithic, Eneolithic, and Bronze and Iron as well as Middle Ages have been found during archeological explorations in the cave.

Bearing the status of a State Historical and Architectural Reserve, Shusha City's ancient part is the region's most valuable site.

Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərsalma sənətinin ən mühüm özelliyi ölkənin siyasi-ictimai durumu ilə bağlı xanlıq mərkəzlərinin formalaşmasıdır. Parçalanmış ölkədə müəyyən siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etmiş xanlar ilk öncə möhkəm müdafiə sistemi, dayanıqlı iqtisadiyyatı və gözəl şəhər mühiti olan paytaxt yaratmağa çalışırdılar. Bu mərkəzlərin böyük çoxluğu qədim şəhərlər olsa da, mövcud tarixi və təbii amillərlə bağlı yeni şəhərlər də əmələ gəlir. Yeni yaranmış xanlıq mərkəzləri içərisində Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşa şəhəri salındığı yerin qeyri-adi təbiəti və üstün strateji göstəriciləri ilə seçilir.

Qarabağ xanlığının yaradıcısı Pənahəli xan* Sancarlı Cavanşir 1747-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra özü üçün etibarlı iqamətgah düzəltməyə girişdi. Əvvəlcə tikdirdiyi Bayat və Şahbulağı qəsrləri dövrün müdafiə tələblərinə tam cavab vermədiyindən Pənah xan yeni şəhər-qala tikdirmək qərarına gəlir və bu məqsədlə Dövlət Şurasını toplayır. Şura üzvləri xana belə məsləhət görür: "...Biz gerek dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə ehtə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə, mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz kəsilməməlidir". Bütün bu tələblərin gerçəkləşməsinə imkan verən və keçilməz təbiət qalası olan Şuşa yaylası yeni iqamətgah yeri seçildi.

Şuşa qalasının salınma tarixi hələlik tam dəqiqləşdirilməyib. Qarabağ tarixçiləri bu şəhər qalanın Bayat (1748) və Şahbulağı (1752) qəsrlərindən sonra inşa edildiyini vurğulasalar da, onların göstərdiyi inşa tarixi (Hicri 1170, miladi 1756–57) başqa tarixi məlumatlarla uzlaşmadığından qəbul edilmir. Şuşa qalasının inşa tarixini aydınlaşdırmaq baxımından araşdırıcı E. Avalovun XIX əsrin rus mənbələrindən aşkar etdiyi məlumat çox dəyərlidir. Həmin məlumatda bildirilir ki, Şuşa məscidlərinin birinin divarına quraşdırılmış kitabədə Pənah xanın 1167-ci il Hicridə Şuşa şəhərinin əsasını qoyduğu yazılıb. Şuşanın Cümə məscidinin divarında olmuş bu daş kitabə sonrakı yenidənqurma işləri zamanı aradan götürülmüşdür. Həmin itmiş kitabəyə görə Şuşa qalasının əsası 1753-cü ildə qoyulmuşdur.

Şuşa yaylasının dəniz səviyyəsindən ən hündür yeri 1600, ən alçaq yeri 1300 metrə yaxındır. Bu yüksək dağlıq yaylanın çevrəsi Daşaltı və Xələli çaylarının yataqlarına enən dərin uçurumlarla əhatə edilib. Yaylanın yalnız təbii müdafiə imkanları zəif olan şimal-şərq hissəsində qala divarları tikilməsinə ehtiyac vardı. Beləliklə dövrün strateji tələblərinə uyğun çox uğurlu yer seçilməsi nəticəsində az məsrəflə möhkəm müdafiəsi olan geniş ərazili şəhər (350 hektar) yaratmaq mümkün oldu. Salındığı

*İsarası ilə qeyd olunan tarixi şəxsiyyətlər haqqında qısa məlumat üçün səh. 374–376 baxın

Shusha State Historical & Architectural Reserve

The main feature of Azerbaijan's urban development in the 18th century was forming khanate capitals determined by the country's socio-political regime. Having obtained relative political and economic independence in the dismembered country, khans first of all tried to build capitals with strong defense, stable economy and beautiful urban environment. Though most of the capitals were old, there were new cities, their emergence due to historical and natural factors.

Among newly emerging khanate capitals, Shusha City, the Garabakh Khanate's capital, is distinguished for the unusual nature and strategic advantage of its position.

The founder of the Garabakh Khanate, Panahali Khan* Sarijali Javanshir took up building a reliable residence for himself after gaining independence in 1747. Previously constructed Bayat and Shahbulag Castles not fully meeting the time's defense standards, Panahali Khan first of all summoned the State Board to decide for constructing a new Castle. The Board members advised: "Let us build such everlasting and unassailable Castle in a strong and impassable highland area that no enemy could besiege it. One of the Castle's sides should be open to the highlanders, and our communications with the neighborhoods shouldn't be broken". Allowing all these requirements come true, a natural stronghold, the Shusha summer pasture was chosen the new residence place.

The history of Shusha Castle's foundation has not been completely clarified yet. Garabakh historians stress the city-castle being constructed after Bayat (1748) and Shahbulag (1752), yet the date they indicate (1170 Hijra/1756–57 AD) is not accepted due to discrepancies from outer historical sources. To clarify the issue, information found out in the 19th century's Russian sources by E. Avalov is very valuable. It is stated that Shusha's foundation by Panahali Khan in 1167 Hijra (1753 AD) was mentioned in an inscription placed on one of the Juma Mosque's walls. This stone inscription had been taken off during the following reconstruction. According to this lost inscription, Shusha Castle was founded in 1753.

The Shusha plateau is 1 600 meters the highest and approx 1 300 meters the lowest above the sea level. This area is covered by deep brooks flowing into the Dashalti and Halfali Rivers' beds. Constructing Castle walls was only required in the North-East of the plateau, the natural defense resources weak. So, it came possible to develop a large city (350 hectares) with strong defense meeting the age's strategic demands at low cost as a result of very successful choosing the location. In the city-castle's early years, it was called after the founder, Panahaliabad ("Panahali City"). However,

*for the brief information on historical persons marked with asterisk, please see pages 374–376

ilk illərdə şəhər-qalanın qurucusunun adı ilə Pənahabad adlandırılmışdır. Ancaq qısa bir müddətdən sonra onu yerləşdiyi ərazinin təbii formasına uyğun Şuşa qalası adı ilə evəzləmişlər.

Azərbaycanın o çağdakı xanlıq mərkəzləri içərisində Şuşa "şəhər qala" anlayışına cavab verən ən sanballı şəhər idi. "Əlçatmaz qaya üzərində ucalan" (Q. Keppel) Şuşa bütün quruluşu ilə qədim Mədiyanın eradan əvvəl IX əsrin divar rəsmlərindən bəlli olan şəhər qalalarına bənzəyirdi. Tikildiyi vaxtdan bir sıra güclü hücum və mühasirələrə dözmüş Şuşa Qarabağın baş qalası idi və ehtiyat funksiyasına görə də bu şəhər xalq arasında həmişə "Qala" adı ilə tanınıb.

Şuşa qalasının Azərbaycanın yeni salınmış orta əsr şəhərsalma ənənəsinə uyğun dörd qapısı olub. Baş qala qapısı şimalda olub Gəncədən gələn yola açıldığından Gəncə qapısı adlanırdı. İrəvan qapısı isə Şuşa qalasını Azərbaycanın qərb bölgələri ilə birləşdirirdi. O biri iki qala qapısı Şuşa ətrafı dağ kəndləri ilə əlaqələr üçün yararlı olub. Şuşanın içqalası Gəncə qapısı yaxınlığındakı iri təpədə idi. Tarixçi Mir Mehdi Xəzənin yazdığına görə Pənax xanın tikdirdiyi içqala "divar və bürcləri olan kiçik qalaya bənzər saray" (qəsir) idi və xan öz iqamətgahının yanındakı təpədə böyük oğlu İbrahim xan üçün də "gözəl saray" tikdirmişdi. Rus mühəndislərinin çəkdiyi planlardan görüldüyü kimi təpənin relyefinə uyğun mürəkkəb formalı planı olan içqalada saray binaları, divanxana və başqa binalardan ibarət kompleks vardı. Şuşanın bir çox abidələri kimi bu saray kompleksi də rus işğalından sonra sökülüb məhv edilmişdir. Saray kompleksi dairəvi bürcləri olan qala divarları ilə hasarlanmış.

Şəhər qalanın üstün strateji yerlərində dördbucaq planlı, iç həyəti qəsrlər tikilmişdi. Bu qəsrlər hər şeydən öncə içərisində müdafiə alayı yerləşən qala tikililəri idi. Həm də şəhər qalasının kənarlarında, hündür yerlərdə tikilmiş bu qəsrlər şəhər çevrəsini tam nəzarət altında saxlamaq və qalaya olan hücumların xarakter və istiqamətini müəyyənləşdirib müdafiəni təşkil etmək məqsətlərində həlledici rol oynayırdı. Onlardan indiyə yalnız ikisi — Pənax xan qəsri və Qara Böyük Xanım* qəsri qalıb. Giriş qapısı üstündəki kitabəyə görə Qara Böyük xanım qəsri 1768-ci ildə tikilmişdir.

Yerin dinamik landşaftı, qala divarları və bürclərin düzülüşünü müəyyən etməkdə həlledici rol oynamışdır. Qala divarı sert dağlıq relyefə uyğun tikildiyindən onun planı sınıq xəttli mürəkkəb forma almışdır. Bürclərin əsas divardan irəli çıxarılması divar dibinin müdafiəsini xeyli gücləndirmişdir. Qala divarı və bürclərin silueti səviyyə fərqinə görə çox eniş-yoxuşludur. Qala divarları, bürclər, qəsir qüllələri Şuşa yaylasının meşəli və yalçın qayalı landşaftı ilə birləşib çox əzəmətli görünüş yaradırdı və Şuşa qalası tarixçi Əhməd bəy Cavanşirin deyimincə "...taclı başını qürurla yüksəldən əfsanəvi nəhəngi xatırladırdı". Şuşa qalası onu görənlərdə güclü alınmazlıq təəssüratı yaratmaqla ləkə səyahatçı deyil, XVIII–XIX yüzilliklərin herb mütəxəssislərini də heyrətləndirmişdir.

Şuşa möhkəm şəhər qala olmaqla yanaşı, həm də XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanın mühüm

it was renamed as “Shusha Castle” shortly after, due to the natural shape of the location.

Among Azerbaijan’s khanate capitals of the age, Shusha was the best to fit a “city-castle”. “Rising over an unreachable rock” (G. Keppel), Shusha’s entire composition resembles city-castles depicted in ancient Midian wall drawings (9th century BC). Having stood a number of strong attacks and sieges since its construction, Shusha was Garabakh’s main Castle known as that from the capital letter among people.

According to Azerbaijan’s medieval tradition of urban development, Shusha had four gates. The main gate was in the North to start the road to Ganja City, so it was named the Ganja Gate. The Irevan Gate joined Shusha with Azerbaijan’s western regions. The other two gates fit to support contacts with surrounding highland villages. Shusha’s internal castle was located on a high hill near the Ganja Gate. As written by a historian Mir Mehdi Khazani, the internal castle, built by Panahali Khan, was “a palace similar to a small castle, with the surrounding wall and towers”; Panahali also had “a beautiful palace” (castle) built on a hill next to his residence for his eldest son, Ibrahim. As seen from drawings by Russian engineers, the internal castle, its plan of a complicated form relevant to the hill’s relief, was a compound including palace buildings, *divankhane* (court) and other premises. As many other sites of Shusha, the palace complex was destroyed after the Russian occupation. Thick walls with towers surrounded the palace complex.

Rectangular castles with internal yards were built in top strategic areas of the city. Those castles, first of all, contained structures for defending units.

Having been built on top, those castles also were crucial to totally control Shusha’s surroundings, identify specificities and directions of attacking the city and, as a result, organize defense. Only two of those, Panahali Khan Castle and Gara Boyuk khanum’s Castle, have survived. According to an inscription on the front door, Gara Boyuk khanum’s Castle was built in 1768.

The dynamic landscape of the area had played a decisive role in determining the position of the Castle walls and towers. The Castle walls being constructed to match the severe highland relief, its plan became that of a polyline shape. The towers are prominent against the wall, which significantly strengthened defense. Due to level alteration, the silhouette of the Castle walls and towers is very much that of rise-and-decline. The walls and towers integrated with the wood and steep-rocky landscape of the Shusha plateau and so created a majestic view; as it was told by a historian, Ahmadbey Javanshir, Shusha Castle “...resembled a legendary giant proudly raising his crowned head.”

It was not only travelers, but also the 18–19th centuries’ military specialists whom Shusha Castle astonished and seemed unassailable to.

Along with being a strong city-castle, Shusha was one of Azerbaijan’s important political, economic and cultural centers in the 18th–19th century.

siyasi-iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Şuşa qalasının ilk 9 yaşayış məhəlləsi indiki şəhərin nisbətən sakit relyefli aşağı hissəsində tikildiyindən Aşağı məhəllələr adlanır. İbrahim xanın hakimiyyəti illərində (1759–1806) şəhər ərazisinin şərq hissəsində 8 Yuxarı məhəllə formalaşır.

Şəhərin daha sətir relyefli qərb hissəsində əsasən rus işğalından (1805) sonra isə 12 məhəllə salınır. Aşağı məhəllələr Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Dərdlər qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar və Çöl qala (Cuhudlar), Yuxarı məhəllələr isə Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mircanlı, Demirçi, Hamam qabağı və Təzə məhəllə adları daşıyır. Dağlıq qərb hissəsinin Mehrulu, Qazançılı, Əklisu, Çilləbord, Dərə və s. bir-birindən dar, ayrı küçələr ayırır. Gözəl təbiət və ağ daşdan tikilmiş qala divarları fonunda terraslar şəklində yerləşmiş məhəllələr ifadəli görünüşlər əmələ gətirir. Öz inkişafının sonrakı mərhələlərində əsaslı yenidənqurma və tikinti işləri aparılmadığından Şuşa tarixən formalaşmış memarlıq-planlaşma quruluşunu saxlamışdır.

Başqa orta əsr Azərbaycan şəhərləri kimi Şuşanın məhəllələri də qapalı quruluşu olan höyətlı evlərdən — mülklərdən — ibarət idi.

Şuşa evlərinin çoxu ikimərtəbəli olub but daşlardan tikilmişdir. İri eyvanların vitrajlı pəncərələri (şəbəkə) və interyerlərdə çoxrəngli divar bəzəkləri olan ənənəvi Şuşa evləri Azərbaycanın başqa bölgələrinin evlərindən fərqlənirdi. Bu evlərin bir neçə dəyərli nümunələri qalmışdır. Hacı Quluların* malikanəsi, Natəvanın* evi, Uğurlu bəyin* evi, Əsəd bəyin* evi, Mehmandarovların* evi və s. yaşayış evləri arasında xan və bəylərin saray tipli evləri daha zəngin bədii-memarlıq həlli ilə seçilirdi. Ancaq təəssüflə olsun ki, bu binaların əksəriyyəti dövrümüzə çatmayıb.

Şuşa məhəllələrinin hər birində onu formalaşdıran yaşayış evlərindən başqa lokal ictimai-dini mərkəz vardır. Bu mərkəz məhəllə meydanı ətrafında qruplaşan binalar — məscid, mədrəsə, hamam, dükan və bulaqdan ibarətdir. Şuşanın düzbucaq planlı məhəllə məscidlərinin (Culfalar, Çuxur, Hacı Yusifli və s.) bayır görünüşləri yaşayış evlərinə bənzəsə də, interyerləri tam dini memarlıq tələblərinə uyğun tərtib edilmişdir. İbadət salonunun üçnefli bölgüsü olan məhəllə məscidləri (Çöl qala, Təzə, Saatlı, Mamayı) daha kamil plan-məkan quruluşları ilə seçilir. Məhəllə məscidlərinin çoxunda azançı (müəzzin) üçün damda kiçik köşklər quraşdırıldığı halda Saatlı məscidinin kərpic naxışlı bəzəyi olan minaresi var.

Şuşa məscidləri içərisində ən monumentalı XIX əsrin böyük memarı Kərbəlayi Səfi xan Qarabağinin* 1883-cü ildə tikdiyi Yuxarı Gövhər ağa məscididir. İbrahim xanın 1768-ci ildə tikdirdiyi məscidin yerində qızı Gövhər ağanın* yenidən tikdirdiyi bu abidə Şuşanın Böyük Cümə məscididir. Məscidin ibadət salonu üçnefli olub planda kvadrata yaxın formalıdır (190 × 185 m). Şimal tərəfdən ona artırılan üçtəğli eyvan (14,5 × 5,0 m) Cümə məscidinin planına düzbucaqlı forma

Built in an area of a relatively smooth relief (today the city's lower part), Shusha Castle's nine earliest neighborhoods are called Lower Neighborhoods. During Ibrahim Khan's reign (1759–1806), the Eight Upper Neighborhoods developed in the city's eastern part.

Mostly after the Russian occupation (1805), 12 neighborhoods were founded in the western part, *its relief especially severe.*

The Lower are called Gurdlar, Seyidli, Julfalar, Guyulug, Derdler Gurdu, Haji Yusifli, Dord Chinar and Gol Gala (Juhudlar), while the Upper bear the names Merdinli, Saatli, Kocharli, Mamayi, Hoja Mirjanli, Damirchi, Hamam Gabaghi and Taza. Narrow and curved streets separate neighborhoods of the Western, highland, part, Mehrulu, Gazanchili, Aklisu, Chillebord, Dara and others. Terraced, the neighborhoods seem expressive backed by the Castle walls, made of white stone, and beautiful nature. Shusha had not experienced fundamental reconstruction and construction on the further stages of its development; therefore, its historically formed architecture and planning have survived.

Similarly to other medieval cities of Azerbaijan, Shusha's neighborhoods consisted of private houses with patios. Most buildings of Shusha were two-floor and quarry-stone. With stained-glass windows (*sheboke*) of their big verandas and multicolored decorations, Shusha's traditional houses did not differ from those of other Azerbaijan regions. Several valuable specimens of those houses have survived. Such houses as Khans' and Beys' Palace were especially distinguished for the splendid artistry of their architectural concept even in comparison to the Haji Gulu's Estate, houses of Natavan, Ughurlu Bey, Asad Bey, the Mehmandarovs' and others. However, most of them have not survived.

Besides houses, each Shusha neighborhood was formed by a local socio-religious center. Such centers consisted of buildings around a neighborhood square, a mosque, madrasa, bath, shop and spring. Though the exterior of Shusha's rectangular-plan neighborhood mosques (Julfalar, Chukhur, Haji Yusifli etc.) is similar to houses, the interior completely met standards of religious architecture. Neighborhood mosques (Chol Gala, Taza, Saatli, and Mamayi) with a three-nave prayer hall are notable for the special perfection of their plan and location. While most of neighborhood mosques have small booths for muezzins on their roofs, the Saatli Mosque has a brick minaret with patterned decoration. The Yukhari Govhar Aga Mosque, built by the 19th century's great architect, Kerbalayi Sefi Khan Garabakhi*, in 1883, is the most monumental among Shusha's. This site, built in place of Ibrahim Khan's mosque (1768) by his daughter, Govhar Aga*, is Shusha's Boyuk Juma Mosque (Great Cathedral). The prayer hall of the mosque is three-nave, almost a square (190–185 meters). From the northern part, a three-beam veranda makes the Juma Mosque a rectangle (26.5 × 21.5 meters).

In the veranda corners, there are two minarets and stairs to the balconies (women's premise) of

(26,5 × 21,5 m) verir. Eyvanın künclərində iki minarə və ibadət salonunun yanlarındakı balkonlara — qadın bölümünə pilləkənlər yerləşdirilib.

Məscidin ibadət salonu 6 daş sütunla nefflərə bölünüb. Yan bölümlər sivri tağbəndlə örtüldüyü halda ortadakı iki kvadrat planlı hissə günbəzlə örtülüdür. Salonun interyeri ikiqat pəncərələrlə işıqlanır. Məscidin baş fasadının kompozisiyasını yanlardan iki minarə ucalan dərin eyvan formalaşdırır. Məscid binası bütünlüklə daşdan tikildiyi halda onun minarələri kərpicdən yığılmışdır. Minarələrin silindrik gövdələri üfüqi kəmərlərlə bölünmüş və hər bölüm fərqli kərpic hörgüsü naxışları ilə üzənməmişdir. Memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının bütün iri dini binalarında tətbiq etdiyi bu fənd Qarabağ bölgəsinin XIX əsr məscidlərinin memarlıq obrazında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Cümə məscidi Şuşanın baş meydanı olan Meydanın dominantıdır.

Şuşa şəhərinin baş meydanından 150 metr şimal-şərqdə Aşağı Gövhər ağa məscidi ətrafında formalaşmış memarlıq kompleksi yerləşir. Kompleksə məscid, mədrəsə, dükənlər və yaşayış evləri daxildir. Memar Kərbəlayi Səfi xanın 1868–1870-ci illərdə tikdiyi Aşağı Gövhər ağa məscidi ümumi plan-məkan quruluşuna görə Ağdam və Şuşa Cümə məscidlərinə bənzəyir. Ancaq Aşağı Gövhər ağa məscidindəki iki minarə ön fasadda deyil, arxa fasadın künclərində yerləşdirilib. Şuşanın demək olar bütün məhəllə məscidləri memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının iştirakı ilə tikildiyindən onların hamısında ümumi memarlıq üslubu hiss olunur.

Şuşa şəhəri XVIII–XIX əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə çox aktiv iştirak edib.

Onun Şərq və Qərb ölkələri ilə apardığı ticarət əməliyyatları şəhər quruluşunda inkişaf etmiş ticarət mərkəzinin yaranmasına səbəb olur. Bütün şəhərin planlaşma özəyi olan Meydan Şuşanın baş ticarət kompleksinin də özəyidir. Meydandan Şuşanın üç ticarət küçəsi şaxələnir — şimala Rasta bazar, şərqə Aşağı bazar, cənuba Şeytan bazar. Yanlarında dükənlər sıralanan bu ticarət küçələrində həm də Şuşanın əsas dini binaları, karvansaraları və ticarət meydanları yerləşirdi.

Qədim yaşayış məskəni yerində Qarabağ xanı Pənahəli xanın 250 il öncə saldırdığı Şuşa Azərbaycanın son orta əsr şəhərsalma mədəniyyətinin nadir abidəsi, Qarabağ memarlığının canlı ensiklopediyasıdır. Şuşa şəhəri 1988-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix-memarlıq qoruğu elan edilmişdir.

the prayer hall. The hall is divided into naves by 6 stone columns. While the side sections are under pointed coverage, the two square parts are domed. The interior is lighted through double windows. The two minarets beside the facade make up a deep veranda. The entire building from stone, the minarets are of bricks. The cylindric bodies of the minarets have horizontal belts, and each section is laid on by different brick patterns. This technique, applied by the architect Kerbalayi Sefi Khan Garabakhi for all big religious structures he built, played an important role in the architectural image of the 19th century's Garabakh mosques. The Juma is dominant on the Square, Shusha's main one.

150 meters North-East from the Square, a formed architectural complex is situated around the Aghdam Govhar Aga Mosque including a madrasa, shops and houses. This mosque, built by Kerbalayi Sefi Khan in 1868–1870, looks like the juma mosques of Aghdam and Shusha in terms of general plan-and-location specifics. However, the two minarets of the Ashaghi Govhar Aga are placed not in the front facade, but in the corners of the rear one. All Shusha neighborhood mosques, one could say, being built with Kerbalayi Sefi Khan's participation, a common architectural method is felt in them.

Shusha actively participated in the 18th-19th centuries' international trade. Commercial operations it had with Eastern and Western countries determined the emergence of a developed commercial center in the city's composition.

The entire city's core, the Square is that of the main trade complex as well. Shusha's three commercial streets start from it: Rasta Bazar to the North, Ashaghi Bazar to the East, and Sheytan Bazar to the South.

Shusha's main religious buildings, caravanserais and trade squares were located in those streets, shops beside. Founded by the Garabakh Khan Panahali 250 years ago in place of an ancient settlement, Shusha is a rarity of Azerbaijan medieval urban development, a live encyclopedia of Garabakh architecture. In 1988, Shusha City was given the status of the State Historical and Architectural Reserve of the Republic of Azerbaijan.

Şuşa

Qarabağ — irsimizin əbədi yaddaşı



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Şuşa qalası. Gəncə qapısı. 1750-1757-ci illər.
Shusha Castle. Ganja Gate. 1750-1757



Şuşa

Qarabağ — irsimizin əbədi yaddaşı



Qala divarları. Fragmentlər.
Fragments of the Castle outer walls



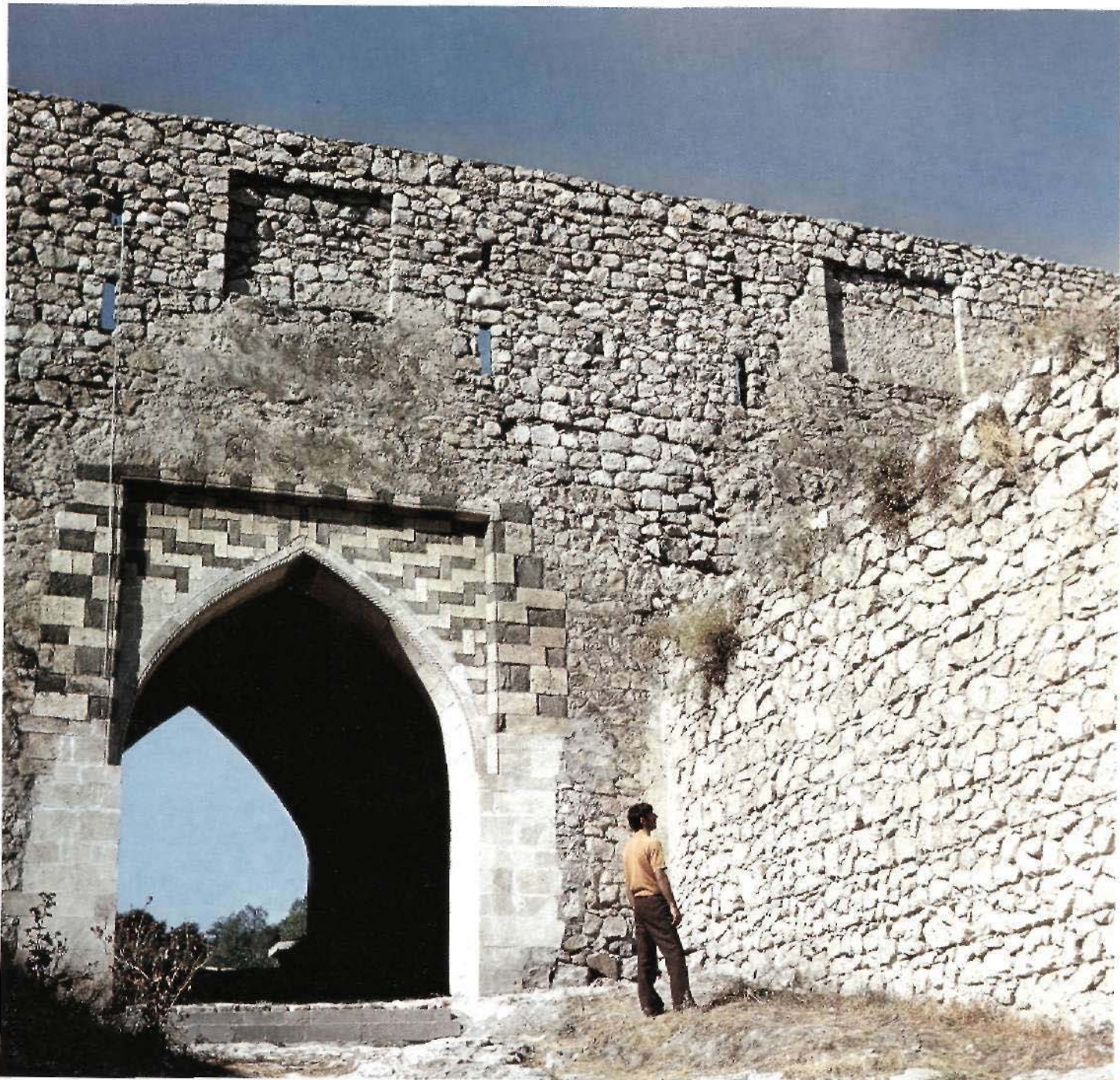
Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Qala divarları.
Castle walls



Gəncə qapısı. Fraqment
Fragment of the Ganja Gate



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Şuşa. Qala Divarları. 1750-1757-ci illər.
Shusha. Castle walls. 1750-1757



Pənahəli xanın qəsri. XVIII əsr.
Panahali Khan's Castle. 18th century





Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage



**Qara Böyük xanımın qəsri.
XVIII əsrin II yarısı.**

*Qara Beyuk khanum's Castle.
Second half of 18th century*

Şuşa

Qarabağ — irsimizin ebedi yaddaşı

İbrahim Xəlil xanın* qəsri (Qaya divarları). XVIII əsr.
Ibrahim Khalil Khan`s Castle. (Rock walls). 18th century*



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

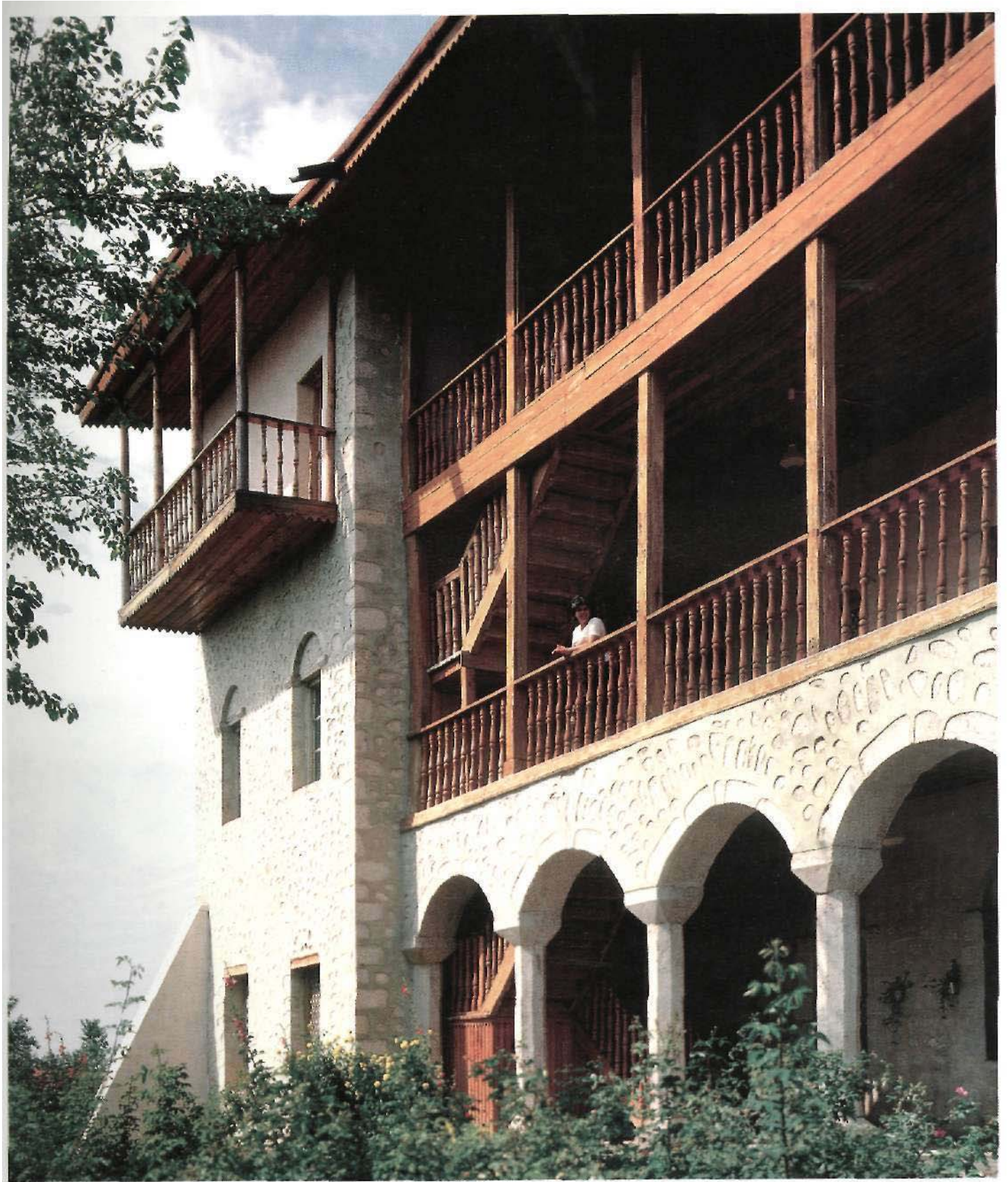
İbrahim Xəlil xanın qəsri (Qaya divarları). XVIII əsr.

Ibrahim Khalil Khan's Castle. (Rock walls). 18th century





Zöhrabbeyovların* mülkü. XIX əsr.
Zohrabbeyovs` house. 19th century*



Dahi Azərbaycan bəstəkəri, Azərbaycan professional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyovun* evi. XIX əsr.
Brilliant Azerbaijan composer, founder of the Azerbaijan professional music Üzeyir Hacıbəyov's house. 19th century*



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Məşhur xanənda Xan Şuşinski'nin* ev-muzeyi. XIX asr.

Prominent khanende (mugham singer) Khan Shushinski's House-Museum. 19th century*



Şuşa

Qarabağ — İrsimizin əbədi yaddaşı

Azərbaycan vokal sənətinin banisi Bülbülün* ev-muzeyi. XIX əsr.
Founder of Azerbaijani Vocal Art Bulbul's House-Museum. 19th century*



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage



Bülbülün ev-muzeyinin küçə tərəfdən görünüşü. XIX əsr.
Bulbul's House-Museum viewed from outside. 19th century



Hacı Quluların mülkü. XIX əsr.
Haji Gulu's house. 19th century



Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın* evi.
XIX əsr.
Khurshudbanu Natavan's house.*
19th century

Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Xurşudbanu Natəvanın evi. XIX əsr.

Khurshudbanu Natavan's house. 19th century



Şuşa

Qarabağ — irsimizin əbədi yaddaşı

Bastakar Zülfüqar Hacıbəyovun* mülkü. XIX əsrin axırı — XX əsrin əvvəli.
Composer Zulfugar Hajibeyov`s house. Late 19th — early 20th century*



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

**Mehmandarovların* mülkü.
XVIII əsr.**
*Mehmandarovs' *house.
18th century*





Xan sarayı. XVIII əsr.
Khan's Palace. 18th century

Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage



Şuşa məhəllələri.
Quarters of Shusha



Əsəd bəyin mülkü. XVIII əsr.

Asad bey's house. 18th century



Realny məktəbi. XIX əsr.

Realny school. 19th century

Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Xurşudbanu Natavanın tikirdiyi karvansara. XIX əsr.
Caravanserai built by Khurshudbanu Natavan. 19th century



Molla Panah Vaqifin* məqbarəsi. 1982-ci il. Memarlar A.V.Salamzadə və E.İ.Kanukov.

Molla Panah Vagif's Tomb. 1982. Architects A.V.Salamzade and E.I.Kanukov*



Shusha

Garabakh — the eternal memory of Azerbaijan heritage

Üzeyir Hacıbəyovun heykəli. XX əsr. Heykəltaraş Əhməd Tsalixov.
Statue of Uzeyir Hajibeyov. 20th century. Sculptor Ahmed Tsalkhov



Mir Möhsün Nəvvabın* qəbri. 1957-ci il. Heykəltəraş Tokay Məmmədov.

Mir Mobsun Navvab's grave. 1957. Sculptor Tokay Mammadov*



CONTINUATION